

LUCIAN DÎNCĂ

**Dumnezeu s-a făcut om
pentru ca omul să fie îndumnezeit**

*Îndumnezeirea omului prin întruparea Cuvântului lui
Dumnezeu în scrierile sfântului Atanasie de Alexandria*

Galaxia Gutenberg
2022

CUPRINS

Capitolul I. SFÂNTUL ATANASIE: CONTEXTUL POLITIC ȘI RELIGIOS....	15
I.1. Contextul politic în care a trăit Atanasie	17
I.2. Contextul religios în care a trăit Atanasie.....	25
I.3. Atanasie văzut prin prisma <i>Discursului panegiric</i> al lui Grigore din Nazianz	31
Capitolul II. MISTERUL ÎNTRUPĂRII ÎN SCRIERILE SFÂNTULUI ATANASIE	55
II.1. Școala din Alexandria și moștenirea ei teologică	58
II.1.1. Școala din Alexandria: <i>Didaskaleion</i>	58
II.1.2. Clement Alexandrinul (150-215)	62
II.1.3. Origen din Alexandria (185-254).....	65
II.2. Sfântul Atanasie: continuator al tradiției alexandrine	69
II.2.1. Învățătura trinitară la Atanasie	70
II.2.2. Nașterea veșnică a Cuvântului și întruparea lui în timp	73
II.2.3. Originalitatea lui Atanasie: motivele întrupării.....	75
II.2.3.1. Primul motiv: îndumnezeirea omului	77
II.2.3.2. Al doilea motiv: răscumpărarea din păcat și din moarte	81
II.3. Arianismul și reacția conciliului de la Niceea (325)	85
II.3.1. Arie și teologia lui despre Cuvântul întrupat	85
II.3.2. Răspunsul conciliului de la Niceea la doctrina lui Arie.....	97
II.3.3. Atanasie de Alexandria apărător al deoființimii Cuvântului.....	104
II.3.3.1. Analogia paternității umane a unui tată.....	108
II.3.3.2. Analogii trinitare luate din natură	110
II.3.3.3. Analogia imaginii/icoanei	113
Concluzii	116
Capitolul III. ÎNTRUPAREA CUVÂNTULUI: MISTER CENTRAL AL CREDINȚEI CREȘTINE	121
Introducere	123
III.1. Restaurarea chipului <i>eikon</i> și cunoașterea lui Dumnezeu	124
III.2. Înțelegerea propriei noastre umanități și a economiei mântuirii	132
III.3. Experiența de credință în Biserică.....	139
III.4. Dosar biblic în argumentarea întrupării Cuvântului.....	147
III.4.1. Proverbe 8,22–23:.....	151

III.4.2. Filipeni 2,6–9.....	160
DOCUMENTE ANEXE.....	177
Anexa I	
Scrisoarea lui Constantin și Licinius – <i>Edictul din Milano</i> , 313	178
Anexa II	
1. Documentul imperial pentru convocarea Conciliului de la Niceea, 325	179
2. <i>Discursul lui Constantin</i> la deschiderea lucrărilor conciliare.....	180
Anexa III	
Scrisoarea lui Arie către Eusebiu de Nicomedia, colucianist.....	181
Anexa IV	
<i>Mărturisirea de credință</i> a lui Arie și a adepților lui către Alexandru de Alexandria...	182
Anexa V	
<i>Mărturisirea de credință</i> a lui Arie și Euzoios către Constantin	184
Anexa VI	
<i>Hulele lui Arie</i> , după Atanasie, în <i>De Synodis</i> nr. 15.....	185
Anexa VII	
<i>Simbolul credinței de la Niceea</i> , 17 iunie anul 325.....	186
Anexa VIII	
<i>Simboluri de credință</i> redactate în urma sinoadelor ariene din sec. IV	188

Introducere

Atanasie de Alexandria este cunoscut de istoricii dogmelor drept episcopul și teologul intransigent al întrupării Cuvântului lui Dumnezeu în conformitate cu dogmatica Bisericii, semnată de cei „circa 300” de Părinți conciliari reuniți la Niceea în anul 325. Întrunit la inițiativa împăratului Constantin cel Mare pentru a pune capăt ereziei ariene, conciliul a promulgat pentru prima dată în istoria creștinismului un *Simbol al credinței* valabil pentru toate Bisericile din imperiu, în care este mărturisită credința în divinitatea Cuvântului întrupat prin două expresii dogmatice care distrug arianismul din rădăcini: Fiul, Cuvântul divin, este *homoousion*/de-o-ființă cu Tatăl și născut din *ousia*/esența Tatălui. Atanasie, diacon și secretar al episcopului său, Alexandru, a participat la conciliu în calitate de „observator” și avea să devină „campionul incontestabil și intransigent” al formulei niceene. În această lucrare, rezultat al cercetărilor pe care le-am întreprins la Universitatea Laval din Quebec, Canada, voi arăta felul în care episcopul alexandrin a înțeles aceste expresii niceene, cum le-a rânduit în discursul său teologic anti-arian, insistând asupra filantropiei divine în misterul întrupării: Dumnezeu s-a făcut trup din iubirea față de oameni, „pentru noi și pentru a noastră mântuire”. Hrănit cu meditația Sfințelor Scripturi și însuflețit de credința și iubirea sa pentru Christos, Atanasie s-a dovedit a fi un teolog și un catihet pasionat de misterul întrupării Cuvântului. Dorința lui cea mai mare a fost aceea de a transmite credincioșilor săi convingerile de credință ce-l stăpâneau, convingeri sintetizate în expresia: „Dumnezeu s-a făcut om pentru ca omul să devină Dumnezeu” (*DI* 54,3). Pentru asta este absolut necesar ca El să fie atât Dumnezeu adevărat cât și om adevărat, fiind astfel Unicul Mijlocitor între Dumnezeu și oameni (*cf. 1Tim* 2,5).

În vremea sfântului Atanasie, Biserica tocmai ieșise din marile persecuții; printre cele mai cunoscute și mai violente s-a numărat persecuția lui Decius (250-251)¹, Valerian (257–260), în timpul căreia a căzut victimă Ciprian,

¹ În acest context se nasc în Biserică așa-numiții *lapsi*, sau trădători ai credinței: 1) *libellatici*, adică cei care au obținut un document prin care se atesta că au adus jertfe idolilor păgâni sau

episcopul de Cartagina, și a lui Dioclețian (303–305), care a dat Bisericii unii dintre cei mai mari și însemnați martiri. Copil fiind, Atanasie, născut în anul 298², își va aminti mai târziu și va rămâne marcat de curajul acestor creștini, care, din iubire față de Christos, au acceptat mai degrabă moartea decât să se lepede de credința lor. Urcarea pe tron a împăratului Constantin a însemnat sfârșitul persecuțiilor pentru creștini și o nouă eră s-a deschis pentru Biserică. Cei mai însemnați teologi trăiesc în secolele al IV-lea și al V-lea, lăsând amprenta gândirii lor teologice, dogmatice, catehetice, biblice asupra creștinismului, până astăzi: Atanasie de Alexandria, cei trei mari Capadocieni, Vasile cel Mare, Grigore de Nyssa și Grigore de Nazianz, Ioan Gură-de-Aur, Ieronim din Stridon, Ambrozie de Milano, Hilarie de Poitiers, Augustin de Hipona.

Datorită convingerilor sale de credință, Atanasie, devenit episcop al Alexandriei la moartea mentorului și duhovnicului său, Alexandru, în anul 328, va purta pe umerii săi, timp de mai bine de o jumătate secol, ortodoxia credinței niceene. Când aceasta era trădată de o parte a miniștrilor, abandonată de o altă parte sau chiar „negociată” de unii, Atanasie, adesea singur împotriva tuturor, a asigurat transmiterea credinței apostolice tradiționale. Animat de o pasiune profundă față de Cuvântul divin făcut trup și de o credință vie și dinamică, episcopul alexandrin și-a folosit toate cunoștințele, intelectuale, teologice, biblice de care dispunea în argumentarea misterului central al creștinismului: întruparea Cuvântului divin. Pentru a face mai bine înțeleasă gândirea sa credincioșilor, nu a ezitat să caute imagini noi, metafore cât mai dinamice și precise, argumentând întotdeauna cu mărturia biblică. Scopul era acela de a trezi conștiința și convingerile credincioșilor incredințați spre

chipului împăratului, însă fără a face așa ceva; 2) *thurificati*, adică cei care, sub amenințare, au procedat la tămâierea altarului de jertfă, fără a aduce însă jertfe idolilor; 3) *sacrificati*, adică cei care, constrânși sau de bunăvoie, au adus jertfe idolilor conform edictului imperial. Ciprian de Cartagina scrie cu această ocazie, în anul 251, primul tratat de ecleziologie, *Despre unitatea Bisericii*, în care încearcă, pe de o parte, să găsească soluții pentru acești *lapsi*, în funcție de gravitatea faptei lor, iar, pe de altă parte, condamnă ereziile care se nasc în interiorul Bisericii, dezbinând-o.

² Pentru mai multe detalii cu privire la nașterea, viața și activitatea sfântului Atanasie, trimit cititorii la câteva lucrări: L. Dincă, *Sfântul Atanasie cel Mare, Arhiepiscop de Alexandria, văzut de istoricii bisericești*, Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2017; L. Dincă, *Sfântul Atanasie de Alexandria. Apologet*, ARCB, București, 2022; L. Dincă, *Sfântul Atanasie de Alexandria. Scrisorile pascale*, Sapienția, Iași, 2013.

păstorire și de a-i întări în credință pentru a putea rezista „furtunilor” stârnite de învățăturile arienilor și ale celorlalți eretici ai vremii³. Pentru el, credința este un act al iubirii care stă la baza acțiunii și dinamismului creștin. Prin păcat, omul s-a îndepărtat de Dumnezeu, s-a auto-condamnat la moarte: *de moarte veți muri (Gn 3,3)*. În bunătatea sa, Dumnezeu vine în întâmpinarea omului și îi oferă, imediat după căderea în păcat, *tunici din piele (Gn 3,21)*, majoritatea Părinților Bisericii văzând în aceste „tunici din piele” prefigurarea misterului întrupării Cuvântului și îmbrăcarea omului păcătos cu Isus Christos însuși, după spusele sfântului Paul: *Îmbrăcați-vă în Isus Christos (Rm 13,13)*. Dumnezeu îi răspunde, așadar, păcatului nostru, printr-un act de iubire: întruparea Cuvântului, prin asumarea unui trup uman în toate asemănător cu al nostru, în afară de păcat (*Evr 4, 15*), îi asigură omului o restaurare mai desăvârșită decât statutul său primitiv.

Tradiția teologică a Bisericii îl consideră pe Atanasie făcând parte din panoplia marilor teologi și episcopi a căror gândire este recepționată deopotrivă în Orient, cât și în Occident. Chiar dacă ambiguitatea cu care păstorul alexandrin folosește termeni dogmatici tehnici, precum *homoousion, ousia, hypostasis*, este evidentă, învățătura cristalizată în scrierile atanasiene și preluată de posteritatea teologică și dogmatică pune bazele unei doctrine sănătoase, în măsură să mențină unitatea, pacea și armonia între creștini în vremuri atât de tulburi. Învățătura întrupării Cuvântului și-a găsit un apărător înverșunat în persoana episcopului Atanasie, care a înțeles, când se află în joc mântuirea neamului omenesc, să rămână fidel hotărârilor conciliare de la Niceea, fără negocieri și compromisuri. *Simbolul credinței* de la Niceea va deveni „norma credinței” ortodoxiei. Cristalizarea dogmei întrupării în acest *Simbol* și apărarea ei de către creștini, adesea cu prețul vieții, m-au condus spre o întrebare crucială: *Cum*

³ *Apolinariștii*, de la Apolinarie de Laodiceea, care susținea că Fiul lui Dumnezeu, Cuvântul întrupat, nu avea un suflet rațional asemenea oamenilor, iar locul lui era deținut de Cuvântul divin, cel care s-a coborât peste Isus din Nazaret în momentul botezului și care, în timpul răstignirii, l-a părăsit, ridicându-se la Tatăl; dar mai existau încă anumite curente gnostice, care promovau mântuirea prin cunoaștere, Isus Christos fiind doar un eon trimis de Tatăl pentru a ne arăta cum îl putem cunoaște pe Dumnezeu; nu în ultimul rând, în creștinismul acelor vremuri mai băntuia și erezia maniheilor, de la Mani Persanul, care promova un dualism originar: existența unui Dumnezeu Bun și a unui Dumnezeu Rău, de la origini, autori ai binelui, respectiv ai răului din lume.

gândește „Papa Egiptului”⁴ misterul întrupării Cuvântului lui Dumnezeu pentru noi și pentru mântuirea noastră, acest Cuvânt care, în lucrările lui Atanasie, se află în centrul reflecției teologice? Aceasta este problematica lucrării de față, în cuprinsul căreia voi încerca să arăt modul de gândire al episcopului.

Pentru a cuprinde cât mai mult din bogăția gândirii teologice și dogmatice a episcopului alexandrin, voi expune într-o primă parte, în linii mari, mediul social, politic și religios în care a trăit Atanasie. Vom scruta apoi modul său de gândire asupra misterului întrupării, la începutul carierei lui episcopale, în tratatul *De incarnatione Verbi (DI)*. Este vorba despre o gândire coerentă, tradițională și argumentată scripturistic. În felul său de a face teologie, Atanasie rămâne fidel marilor intuiții dezvoltate în lucrările lor de Clement Alexandrinul și de Origen, străluciții promotori ai școlii catehetice din Alexandria, Didaskaleion⁵. Acești doi alexandrini sunt primii teologi creștini care au scos în evidență noțiunea de *Logos-Sarx*. Clement insista asupra conceputului de *apatheia*⁶ referitor la Cuvântul divin, dar, în cristologia și în soteriologia sa, umanitatea Cuvântului este foarte eficace pentru realizarea mântuirii noastre⁷. Origen vede în Cuvântul divin, pe cel prin care toate au fost create, care este născut din veșnicie din *ousia*/esența Tatălui. Christos este Cuvântul lui Dumnezeu întrupat, Mijlocitorul între Dumnezeu și oameni și de aceea este

⁴ Episcopia Alexandriei este cea mai însemnată în emisfera răsăriteană a Imperiului la acea vreme, episcopia de Constantinopol nu există încă, de aceea cel care era ales în această funcție primea, odată cu Atanasie, titlatura de „Papă al Egiptului”. Astăzi există un succesor al sfântului Atanasie pe scaunul Alexandriei în persoana lui Teodor al II-lea, Papă copt al Alexandriei și Patriarh al întregii Africi, ales în această funcție în anul 2012.

⁵ *Didaskaleion* este prima mare „școală teologică”, sau mai bine zis catehetică, în creștinismul primar, care avea un dublu scop: pe de o parte să ofere informații despre *Biblie* și personajele biblice tuturor „curioșilor”, iar, pe de altă parte, să pregătească noi candidați, din rândurile păgânilor, la primirea botezului creștin. Origen organizase această școală pe două nivele: *audientes*, auditorii liberi care urmau cursurile din curiozitate, și *perfectiones*, cursanții care se îndreptau spre o pregătire catecumenală în vederea botezului; vezi: G. Bardy, „Pour l’histoire de l’École d’Alexandrie”, în: *Vivre et Penser*, Paris, 1942, pp. 80–109.

⁶ *Apatheia*, termen filosofic, înseamnă privat, lipsit de suferință. Conceptul intră în creștinism pentru a descrie, printre altele, realitatea cristologică: firea divină a Cuvântului întrupat este impasibilă, nu poate suferi, chiar dacă conlucrează în armonie cu firea umană în realizarea lucrării mântuitoare. Este cazul la clement Alexandrinul.

⁷ Cf. J. Liebaert, *L’incarnation des origines au concile de Chalcedoine*, Paris, Cerf, 1966, pp. 80–82.

necesară unirea lui cu natura noastră umană. Devenind om, Cuvântul a asumat un om în integritatea lui, trup, suflet și spirit. În caz contrar, mântuirea nu ar fi fost realizată pe deplin: „Ceea ce Cuvântul nu a asumat nu poate fi mântuit”⁸. Atanasie de Alexandria moștenește o asemenea teologie și o transmite generațiilor posterioare.

În partea a doua a lucrării voi arăta continuitatea gândirii autorului despre Cuvântul divin întrupat. Inteligența umană a fost creată după chipul Cuvântului divin, așadar, poate afla în ea însăși izvorul adevăratei cunoașteri a lui Dumnezeu. Prin păcat, omul a pierdut asemănarea, însă a păstrat și păstrează chipul lui Dumnezeu; Christos a venit să redea omului asemănarea pierdută prin păcat. Voi examina în această parte coerența gândirii lui Atanasie, o gândire centrată asupra misterului întrupării Cuvântului. Este primul Părinte al Bisericii care expune o teologie a motivelor întrupării Cuvântului divin: „Fiind netrupesc, datorită firii sale, și Cuvânt, ni s-a arătat totuși într-un trup omenesc, datorită filantropiei și bunătății Tatălui, în vederea mântuirii noastre” (*DI* 1,3)⁹. Pentru Atanasie, o teologie a întrupării nu se poate realiza altfel decât plecând de la marile teme biblice care exprimă filantropia divină¹⁰: „Cuvântul s-a făcut trup și a locuit între noi, iar noi am văzut slava lui” (*In* 1,14); „Dumnezeu a iubit atât de mult lumea, încât l-a dat pe unicul său Fiu” (*In* 3,16); „Când s-a arătat bunătatea și filantropia Dumnezeului nostru Mântuitor” (*Tit* 3,4). Doctorul alexandrin nu poate concepe întruparea Cuvântului în afara mântuirii omului și a perspectivei păcatului său. Se cuvenea ca Dumnezeu, Creatorul a toate, să vină în întâmpinarea omului pentru a-l îndumnezei și a-l salva din păcatul său. Doar

⁸ Misterul mântuirii omului se află în felul în care este gândită întruparea Cuvântului divin. Atanasie și Capadocienii vor dezvolta o asemenea teologie împotriva arienilor și apolinariștilor: primii negau divinitatea reală a lui Christos, cei din urmă negau adevărata lui umanitate. Pentru ca mântuirea să fie deplină, Isus Christos trebuia să asume un corp complet, compus din cele trei elemente ale ființei umane: trup, suflet și spirit; vezi: J.-R. Bouchet, „La vision de l'économie du salut selon Grégoire de Nysse”, în *Revue des Sciences philosophiques et théologiques*, vol 52, nr. 4, 1968, pp. 613–644.

⁹ Motivul întrupării, așadar, la Atanasie, este filantropia și bunătatea lui Dumnezeu în folosul mântuirii omului. Mântuirea, la episcopul alexandrin, constă, întâi de toate, în îndumnezeirea omului, iar apoi în răscumpărare.

¹⁰ Filantropia divină sau Dumnezeu iubitor de oameni, este o temă cunoscută în filosofia platonică și stoică. În *Biblie*, cartea *Înțelepciunii* prezintă filantropia ca un atribut al Înțelepciunii divine. Atanasie folosește această expresie pentru a exprima iubirea lui Dumnezeu în favoarea oamenilor în misterul întrupării Fiului său Monogen.